

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

1. ԱՐԹՈՒՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ^{1, 2}, ՀԱՅԿ ՀԱՅԴՈՍՅԱՆ^{1, 3}, ԱՆԻ ԱՂԻԳՅՈԶԱԼՅԱՆ^{1, 4}, ԲՈՐԻՍ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ^{1,5}

1. ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2. «Արենի-1 քարայր» գիտահետազոտական հիմնադրամ, 3. Շիրակի երկրագիտական թանգարան 4. Հայաստանի պատմության թանգարան, 5. Երևանի պետական համալսարան

ՇԻՐԱԿԻ ՆԵՈԼԻԹ-ԷՆԵՈԼԻԹՅԱՆ ՀՆԱՎԱՅՐԵՐԸ

Շիրակի նեոլիթ-էնեոլիթյան շրջափուլին պատկանող հնավայրերը չեն արժանացել համակարգված ուսումնասիրության, չնայած որ առաջին առարկան այստեղ պատահականորեն հայտնաբերվել է Լ. Միքաելյանի կողմից դեռևս 1951 թ., Անի-Պեմզա բնակավայրի մոտ: Այն ներկայացված է կարմրավուն վանակատից պատրաստված կոնաձև միջուկի լավ պահպանված օրինակով:

Նեոլիթյան դարաշրջանի սկզբնափուլերին (վաղ հոլոցեն) պատկանող ոչ մեծ հավաքածու փաստագրվել է 1979 թ. անվանի հնագետ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի կողմից՝ Շիրակավանի անտիկ բնակատեղիի պեղումներից: Այս իրերը հայտնաբերվել են Ախուրյանի ստորին դարավանդից՝ Սևակն վտակի հետ միախառնման կետում: Հավաքածուն ներառում է օձաքարից պատրաստված՝ հղկված փոքրիկ կացին և սև վանակատից ձևավորված «ափնագյուղյան» տիպի գործիք, որոնք հնարավորություն են տալիս այն հասակագրել Ք.ա. VIII հազարամյակի վերջին քառորդով և VII հազարամյակի առաջին կեսով: Այսուհանդերձ, գտածոների հնագիտական համատեքստի կամ շերտագրական իրավիճակի մասին տվյալները բացակայում են: Հոլոցենի սկզբնափուլերին բնորոշ՝ «ափնագյուղյան» ավանդույթին բնորոշ գործիքներ հայտնաբերվել են նաև հայֆրանսիական արշավախմբի 2006-2011 թթ.՝ Աղվորիկի վանակատե և դացիտե հումքի աղբյուրների հարևանությամբ գտնվող բացօթյա հնավայրերից: Վերջիններիս տեխնիկա-մորֆոլոգիական առանձնահատկությունները բնորոշ են Ք.ա. XI-IX հազարամյակների ժամանակագրական միջակայքին: Էնեոլիթյան դարաշրջանի վանակատե և կայծքարե առարկաներ հայտնի են նույն անտիկ Շիրակավանի, ինչպես նաև Բենիամինի հնագիտական համալիրի 1995-1996 թթ. պեղումներից, որոնք ներկայացված են միջուկներով, սեղմման եղանակով շփածված շեղբերով, նետասլաքներով և այլնով: Այդպիսի օրինակները բնորոշ են Հայաստանի՝ Ք.ա. 4300-3400 թթ. հասակագրվող ուշ էնեոլիթյան հուշարձաններին:

2. ՌՈՒԲԵՆ ԲԱԴԱԼՅԱՆ¹, ԼԵՎՈՆ ԱՂԻԿՅԱՆ, ԱՐՄԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

1. Պատմական գիտությունների դոկտոր

ԿԱՌՆՈՒՏ. ԿՈՒՐ-ԱՐԱՔՍՅԱՆ ԲՆԱԿԱՏԵՂԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ (ԸՍՏ 1981-1990

ԵՎ 2016-2021 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ)

2016 թվականին՝ 25 տարի ընդմիջումից հետո, վերսկսվեցին Կառնուտի կուր-արաքսյան հուշարձանի պեղումները: Միայնցից մի քանի հարյուր մետր հեռավորության վրա գտնվող պեղավայրերում իրակա-

նացված աշխատանքների շնորհիվ բացահայտվեցին դամբարանադաշտ և բնատակեղիի երկու հատված, ավելի հավանական է, ԿԱ II շրջանակներում երկու համաժամանկյա, սակայն ակնհայտորեն հաջորդաբար բնակեցված բնակատեղիներ, որոնք ներկայացված են միատիպ ուղղանկյուն քարե կառույցներով և պարունակում են համանաման՝ կառնուտ-շենգավիթյան տիպի, խեցեղեն նյութ: Բնակատեղիներում արձանագրված իրավիճակները սկզբունքորեն տարբերվում են մեկը մյուսից թե՛ նյութի քանակով, դրա պահպանվածության աստիճանով, թե՛ մանր գտածոների և in situ իրավիճակների առկայությամբ կամ բացակայությամբ: Վերոնշյալ պատկերը և դամբարանների առկայությունը, այդ թվում՝ ԿԱ I վերագրվող, թույլ են տալիս քննել հուշարձանի ներքին դինամիկան ԿԱ գրեթե ողջ ժամանակաշրջանի ընթացքում՝ դրա հիմնադրումը, տրանսֆորմացիան, լքումը և վերաբնակեցումը: Նոր տվյալների մի մասը, առաջին հերթին կապված բնակատեղիի հատակագծի, լքման բնույթի, թաղման ծեսի հետ, անկասկած հետաքրքրություն է ներկայացնում և կարող է տարածվել կուր-արաքսյան էկումենայի զգալի մասի վրա:

3. ՄԻՍՈՆՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ ԳԱԳԻԿԻ, ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ ԱՇՈՏ ՍՈՒՐԵՆԻՒ, ԶԱՔՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՍՎԵԼԻ

Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն ՊՈԱԿ

1. պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՀԱՅԱՌԱՏԻ ԱՎԵՐՎԱԾ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԴԱՍԲԱՐԱՆԸ

Զեկույցը նվիրված է Գեղարքունիքի մարզի Գավառ քաղաքի Հացառատ թաղամասի գերեզմանոցում պատահաբար հայտնաբերված հնագիտական և մարդաբանական նյութերին: Հավաքածուի մեջ հատկապես կարևոր են հավասարաչափ, դեպի վեր լայնացող իրանով և շեփորաձև շուրթով կարմիր փայլեցված երկկանթ սափոր-սկահակը, վարդյակատիպ մատնեքավոր իրանով քրեղանը, երկու ազաթե գնդաձև մեծ ուլունքահատիկները, կենդանու ողերից պատրաստված, փորագրագարդ ներդիրները, երկաթե ասեղ-լեզվակով բրոնզե շիգղը, հավանաբար համրիչի մաս հանդիսացած գիշերաքարի 3 ուղղանկյուն, փոքրիկ հատիկները, երկաթե դաշույնների և նիզակների մնացորդները, արծաթե ականջօղը և այլն: Գտածոներն իրենց զուգահեռներն ունեն Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. VIII-VII դդ. ուրարտական մի շարք հուշարձաններում (Էրեբունի, Արգիշթիխիսիլի, Կարմիր բլուր, Գեղհովիտ, Բաստամ, Ալթըն թեփե, Վան և այլն):

Հնագիտական և հնամարդաբանական նյութերը մաքրվել և վերականգնվել են «Պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի թանգարանային առարկաների վերականգնման լաբորատորիայում:

Հնամարդաբանական նյութերի ուսումնասիրման ու վերականգնման արդյունքում պարզ դարձավ, որ դամբանախցում թաղվել են 5 չափահաս անհատներ: Դժվար է պարզել, թե դրանցից կոնկրետ ում է պատկանել դամբարանը, քանզի կմախքների նախնական դիրքը խաթարվել է շինարարական աշխատանքների ընթացքում: Այսուհանդերձ, դամբարանային կառույցի պահպանված մնացորդներն ու նրանցում հայտնաբերված արտեֆակտները վերաբերում են Վանի թագավորության (Ուրարտու) ռազմաքաղաքական պատմության վերջին փուլին՝ մ.թ.ա. VII դարին և հետաքրքիր մեկնաբանությունների հնարավորություններ

են ընձեռում: Մասնավորապես, միանշանակ է, որ խնդրո առարկա նյութը համաժամանակյա է Հացառատի գերեզմանատան մոտակայքում գտնվող Բերդի գլուխ ամրոցի ուրարտական շերտին:

4. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ԼԵՎՈՆ ԱՂԱՍՈՒ՜, ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՀԱԿՈՒԲԻ

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Շիրակի երկրագիտական թանգարան

1. պատմական գիտությունների թեկնածու

ՇԻՐԱԿԱՎԱՆԻ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ԵՐԿԱԹԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԸ

Նշենք, որ վերջին տարիներին զգալի աշխատանքներ են կատարվել Շիրակի երկաթեղարյան հուշարձանների՝ հատկապես նորահայտ դամբարանների պեղման և ուսումնասիրության գործում: Այդ իսկ պատճառով մեր ձեռքի տակ գտնվող վերջին տարիներին Շիրակավանի հայտնի դամբարանադաշտում շինարարական աշխատանքների ժամանակ պատահական բացված կիսատ և պեղումներով բացված երկաթեղարյան դամբարանների տվյալները թույլ են տալիս ևս մեկ անգամ անդրադառնալ քննվող ժամանակաշրջանի դամբարանաշինությունը և թաղումներից հայտնաբերված նյութերին:

Մեր կարծիքով, նշված և Շիրակավանի ձիերով թաղումներով մյուս դամբարանները համաժամանակյա են Մինգեչաուրի նմանատիպ թաղումներով դամբարանաբլուրների հետ (մ.թ.ա. IX-VIII դարեր): Նույն ժամանակաշրջանին են պատկանում նաև մեր վերը ներկայացված Շիրակավանի №№1-4, №17 (կիսավեր) և 2015 թ. պեղված դամբարաններում:

Իրավիճակն այլ է փիալատիպ և այլ անոթներով ներկայացված դամբարանի պարագայում: Այդպիսիք տեսանելի են միայն Շիրակավանի զարգացած երկաթեղարյան ժամանակաշրջանին պատկանող ամրոցի վերին շերտերում և հանդես են գալիս ուշ ուրարտական նյութերի հետ միասին: Այս նյութերին են հարում նաև ուշ թվագրություն ունեցող մ.թ.ա. VII-VI դարերի Օշականի №№25, 59 և այլ դամբարանների անոթները: Մեր կարծիքով նույն ժամանակաշրջանին է պատկանում նաև ներկայացվող №5-16 և 2010 թ. պեղված դամբարանները:

Ամփոփելով վերջին տարիներին (2008, 2010 և 2015 թթ.) Շիրակավանի հայտնի հնավայրում պատահական բացված դամբարանների ուսումնասիրությունները, կարող ենք փաստել, որ դրանք ներկայացնում են որոշակի գիտական և ժամանակագրական հետաքրքրություն: Այդ դամբարաններից №№ 1-4, 14 և 15 պատկանում են վաղ դամբարանաբլուրների մշակույթին, մ.թ.ա. IX-VIII դարերին, իսկ մյուսները նշված ժամանակաշրջանի հաջորդ մ.թ.ա. VIII-VI դարերին: Վերջիններս մեծ կարևորություն ունեն հատկապես մ.թ.ա. VII-VI դարերի տեղական և ուշ ուրարտական ժամանակաշրջաններին պատկանող նյութերի փոխկապակցվածության և փոխազդեցությունների ուսումնասիրության գործում:

5 ՄԿՐՏՉՅԱՆ ԼԵՎՈՆ ԱԼԲԵՐՏԻ

Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն
ՂՈԱԿ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՐՈՆԶ-ԵՐԿԱԹ ՊԱՐԲԵՐԱՇՐՋԱՆԻ ՔԱՌԱՆԿՅՈՒՆ ԱՇՏԱՐԱԿԱՏԻՂ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան ժամանակաշրջաններում առանձնացվել են աշտարակատիպ կառույցներ, որոնք ներկայանում են որպես հուշարձանի առանձին միավորներ, հիմնականում մեկուսի կանգնած՝ կառուցված մեծածավալ կոպտատաշ քարերի չոր շարվածքով (հանդիպում է նաև միդիս եղանակը): Սրանց հայտնաբերման համատեքստը հիմնականում նախալեռնային և լեռնային լանդշաֆտն է (916-2080 մ): Սրանք հանդիպում են քարացրոններում և առապարներում՝ բարձրադիր, ժայռոտ բլուրների վրա, հազվադեպ՝ հարթեցված, թեք տեղանքներին, դարավանդներին: Այսպիսի կառույցները գիտության մեջ նույնպես ընդունված է համարել որպես մեգալիթյան: Հայաստանի մեգալիթյան կառույցներն առաջինը դասակարգելով՝ Ա. Քալանթարն աշտարակները դիտարկեց մեգալիթյան հուշարձանների համատեքստում: Սակայն, մինչ այդ, այս կառույցներն արդեն հայտնի էին ժողովրդական անուններով՝ «*օղուզի քյալաֆեք*», «*կալաներ*», «*օյուղներ*», «*դիրհես*»: Աշտարակատիպ կառույցներն ըստ հատակագծերի լինում են բոլորաձև, օվալաձև, պայտաձև և քառանկյուն, որը բոլորաձևից հետո այս կառույցների երկրորդ տարածված տեսակն է: Այսօր արդեն հավաստվել են շուրջ հինգ տասնյակ քառանկյուն աշտարակներ՝ իրենց մի քանի տիպերով կամ ենթատիպերով՝ Արագածի և Հատիսի շրջակայքում (ՀՀ այլ տարածքներում հետազոտությունը շարունակվում է): Բացի ՀՀ տարածքից՝ այսպիսի աշտարակատիպ կառույցներ են հավաստվել նաև Վանում, Արդահանում և Զավախքում:

6. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ՀԱՄԱԶԱՍՊ

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ՄԱՆՂԱԼ ԿՈՉՎԱԾ ԽՆՑԱՆՈԹՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հարավային Կովկասի ուշ բրոնզի և լայն երկաթի դարաշրջանների բնակավայրերից (Գեղարոտ, Արագածի Բերդ, Զրաձոր, Մեծամոր, Շիրակավան, Ծաղկահովիտ, Ուչ-Թեփե, Ուզերլիկ-Թեփե և այլն), հայտնաբերված են «*մանդաք*» կոչված կավե անոթներ: Դրանք ձգված էլիպսի ձևի, ուղղահայաց պատերով, վերևում բաց և նստուկի վրա երկայնակի օվալաձև բացվածքով անոթներ են, որոնք պատրաստված են ավազի բարձր խտությամբ, վատ մշակված կավից: Դրանց կիրառական գործառույթը պարզ չէ: Տարբեր ուսումնասիրողներ դրանք որակել են որպես վառարան, շարժական օջախ, հաց թխելու անոթ, նվիրաբերման տուփ եւ այլն: Որոշ մանդալների վրա կան այրվածքի հետքեր, սակայն դրանց ներսի կողմը և հատակի արտաքին կողմը, որով անոթը պետք է դրվեր կրակի վրա, մաքուր են: Գրեթե բոլոր մանդալները պեղված են բնակավայրերի մեջ, հատուկ առանձնացված կառույցներում: Տվյալ կառույցների մեծ մասը՝ Մեծամորում, Գեղարոտում, Արագածում համարվում են սրբարաններ կամ տաճարներ: Բոլորի համար ընդհանուր է հատակի վրա 1 կամ մի քանի կավակերտ, կլոր կամ օվալաձև, ոչ բարձր պատերով

ավագանների առկայությունը: Բացի դրանցից, բոլոր կառույցներում կան ոչ մեծ ուղղանկյուն կամ քառակուսի ոչ խորը փոսեր, որոնց մի մասը ունեն քարե պատեր: Փոսերի հարևանությամբ կան քարաշար կամ կավակերտ սեղանաձև փոքր հարթակներ, որոնց վրա եղել են ին սիտու՝ ուղղահայաց դիրքով, կամ ընկած մանդալները: Բոլոր այդ փոսերում հայտնաբերվել է մեծ քանակությամբ մոխիր: Բոլոր նշված կառույցներում կան մեծ կամ փոքր աղորիքներ, իսկ Մեծամորի №2 սրբարանից հայտնաբերվել է նաև կավե դրոշմիչ: Նշված կավակերտ կառույցները, մոխրով լցված փոսերը, մեծ աղորիքները եւ դրոշմիչը թույլ են տվել եզրակացնել, որ դրանք տաճարներ են, աղորիքներով այլուր են աղացել եւ ծխական դրոշմավորված հաց թխել:

Մեր կարծիքով այդ բոլոր կառույցները ունեն արտադրական բնույթ: Դրանք եղել են բացօդյա եւ ծառայել են ծխով մսամթերք ապխտելու համար: Աղորիքները ծառայել են ոչ թե հացահատիկ, այլ քարաղ աղալու համար իսկ դրոշմն աղը դրոշմելու համար: Այսպիսով՝ «մաղալ» կոչված անոթներն ունեցել են մսամթերքը ծխով ապխտելու գործառույթ:

7. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԲԵՆԻԿ

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԱՐԱԳԱԾԻ ՀՅՈՒՄԻՍԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ԼԱՆՁԵՐԻ ՈՒՇԲՐՈՆՁԵԴԱՐՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Ուշ բրոնզի դարում (մ.թ.ա. 15-13-րդ դարեր) թաղման ծեսերի, դամբանային կոռույցների և դրանց միջավայրերի ձևավորման տարրերի, նյութական մշակույթի և այլ առանձնահատկություններով բնութագրվող հատկանիշների համակազմերով, Հայաստանի տարածքում առանձնացվում են մի քանի ենթագոտիներ:

Այդ ենթագոտիներից մեկը տեղորոշվում է Արագած լեռան լանջերին, որի հյուսիսային, հյուսիսարևմտյան լանջերին փաստագրված և հետազոտված հուշարձանները հնարավորություն են տալիս խոսելու այդ սահմաններում ուրվագծվող նյութական մշակույթի դրսևորումները և հնամշակութային համանման իրողություններով և շերտագրությամբ հանդես եկող, կենսամիջավայրի կազմակերպման և ձևափոխման համանման պատկերացումներ ունեցող հանրությունների և պաշտպանական միասնական համակարգի մասին:

Արարատյան դաշտի և Արագածի հարավային, հարավարևմտյան, հյուսիսարևմտյան և հյուսիսային լանջերի տարբեր հնավայրերից հայտնաբերված առաջավորասիական (միտանիական) կնիքներ և այլ առարկաներ պարունակող հնավայրերով, ուրվագծվում է հնագույն առևտրային այն ճանապարհը, որն հանրնկնում է ուշբրոնզեդարյան ամրոց-բնակատեղիների ձևավորած համակարգի հետ:

8. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԲԵՆԻԿ՝, ՄՎՐՏՁՅԱՆ ԼԵՈՆ՝, ՍԱՐԻԲԵԿՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ՝

- 1. ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոն, 2. ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
- 1. Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԼԵՌՆԱԿԵՐՏԻ 2021 ԹՎԱԿԱՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Լեռնակերտի արշավախումբը շարունակելով նախորդ տարիներին մշակված հետախուզական և հնագիտական աշխատանքները՝ 2021 թվականին ուսումնասիրել է Վարի Բերդի արևելյան լանջին տեղորոշվող «անվաճ կառույց» (100² մ) և Վերի Բերդի №1 դամբանադաշտը՝ պեղելով տասներկու դամբան (№№11-22):

2021 թվականին բացվել է միջին բրոնզից ուշ բրոնզի դար անցման փուլին (մ.թ.ա. XVI դարի II կես – XV դարի I կես) վերագրվող թաղումներ, որտեղ միաժամանակ հանդիպում են ինչպես միջին բրոնզի վերջն ազդարարող, այնպես էլ վաղ ուշբրոնզեդարյան առարկաներ:

Հիշատակելի են հենապատ-կրոմլեխով եզրագծված, քարային լիցքով, արևելք-արևմուտք ուղղված սալարկղային խցերով ուշ բրոնզից երկաթի դարի անցման փուլին վերագրվող դամբանները, որոնց արևելյան կողմում մշտապես ուղեկցում են կցակառույցները: Անցումային փուլի այս սալարկղային երկաթեդարյան դամբաններում փաստագրվել են երկշերտ խմբային թաղումներ՝ տարատեսակ ուղեկցող գույքով:

Վարի Բերդի արևելյան լանջին տեղորոշվող շրջանաձև կառույցում՝ բաղկացած կից 8 շինություններից, պեղումներով բացահայտվել է երկու տարբեր մշակութային շերտերի հաջորդափոխություն: «Անվաճ կառույցի» պեղումներով պարզվել է, որ ամրոցակիր բլրի լանջերը բնակեցված են եղել դեռևս վաղ բրոնզի դարում (մ.թ.ա. 28-25-րդ դարեր), որտեղ ուշբրոնզի և վաղ երկաթի դարերում կառուցվել է բնակավայր, իսկ արևմտյան լանջին՝ ուշբրոնզեդարյան դամբանադաշտ:

9. ԶՈՀՐԱԲՅԱՆ ԱՐՄԻՆԵ ԼԵՒՈՆԻ

- Հայաստանի պատմության թանգարան
- Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԿԱՑԻՆ-ՍԱԿՐԻ ՈՐՊԵՍ ԱՊՐԱՆՔԱՓՈՂԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ և ԾԻՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

Բազմաթիվ սակրաձև առարկաներ են հայտնաբերվել Հայաստանի հնավայրերից, որոնց ծիսական նշանակությունը պայմանավորված է դրանց ապրանքափողի գործառությամբ: Այդ առումով կարևոր են հայտնաբերված Ջրառատի վաղբրոնզեդարյան և Ախթալայի վաղերկաթեդարյան կացինների գանձերը, որոնք զենքի նշանակությունից բացի, ապրանքափոխանակության մեջ եղել են գնային համարժեք՝ օժտված փողի գործառությամբ: Հունական աշխարհում երկսայր կացնի՝ լաբրիսի տարբեր չափի ոսկե, բրոնզե մանրակերտ օրինակներն օգտագործվել են որպես ապրանքափող: Կացինը որպես փող-գնային համարժեք հանդիպում է նաև Հոմերոսի «Իլիականում»: Կացին, սակր բառն է ընկած Միջագետքում արծաթ-փողի հիմնական կշռային միավորի հիմքում՝ (շումեր. *գին*, արքադ. *շեքեյ*): Աստվածաշնչում այն բազմիցս հիշատակվում է *սիկլ-սիկլ*

ձևով, որը համահունչ է *սակր* բառին: Լատիներեն *secures* (=կացին) բառն է ընկած *sacrum*՝ սրբազան առարկա բառի հիմքում: Հայերենում մասունք (=սրբազան առարկա) բառի ստուգաբանությունը Հր. Աճառյանը բխեցնում է շումերական *mac*՝ «կես, կտրել, բաժանել» բառից: Դրամի ծագումը կապվում է սրբազան պատկերով առարկաների հետ, որոնք մասնատվում և բաժանվում էին՝ խորհրդանշելով տոհմի անդամի մասնաբաժին: Քարաշամբի գավաթին պատկերված է թագավոր/աստվածը՝ ձեռքին սակր, առջևում ավարը, որը ենթակա է բաժանման: Բաշխող, կտրող, կիտող սրբազան գործողություն իրականացնող գործիք կացինը դարձավ ապրանքափողի տարածված ձևը: Դիցաբանության մեջ կացին է դառնում այն գործիքը, որը աշխարհը բաժանում է աջ ու ձախ մասի՝ ստեղծելով աշխարհի առանցքը: Տիեզերաստեղծ այդ գաղափարն ընկավ կշեռքի առաջացման հիմքում, որը սերտորեն առնչվում է փողին:

10. ԱՎԱԳՅԱՆ ԻՆԳԱ ԷԴՈՒԱՐԴԻ

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոն

Պատմական գիտությունների թեկնածու

«ԿՈՒՄԱՅՐԻ» ՊԱՏՄԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱԳԱՐԱՆԻ ՊԱՀՈՑՆԵՐՈՒՄ ՊԱՀՊԱՆՎՈՂ ԿԱՐՄՐԱՔԱՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԻՑ ԳՏՆՎԱԾ ՊԱՏԱՀԱԿԱՆ ԳՏԱԾՈՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

«Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի հնագիտական արշավախումբը Շիրակի երկրագիտական թանգարանի արշավախմբի հետ զուգահեռ պեղումներ կատարեցին Շիրակի մարզի Կարմրաքար գյուղում: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերված դամբարաններն ըստ նախնական թվագրման պատկանում էին ուշ անտիկ շրջանին: 1988թ. Սպիտակի երկրաշարժից հետո հավաքածուն այլ թանկարժեք իրերի հետ միասին տեղափոխվում է Հայաստանի պատմության թանգարան: Մույն հավաքածուն 2020 թ. ամռանը հետ է տեղափոխվում Գյումրի և առ այսօր ցուցադրվում թանգարանի ցուցադրությունում: Կարմրաքարի դամբարանադաշտում պեղված հավաքածուն «Կումայրի» արգելոցի յուրօրինակ շքեղ հավաքածուներից մեկն է, այն համարում է թանգարանի թանկարժեք մետաղների ֆոնդը և թանգարանի թանկարժեք մետաղներից պատրաստված իրերի ցուցադրության առանցքն է կազմում: Ցավոք իրերը չվնասելու պատճառով փորձագիտական անալիզ չի կատարվել և ոսկու ու արծաթի ճշգրիտ տոկոսային հարաբերությունը այս պահին պարզել հնարավոր չէ, ինչպես նաև անհնար է պարզել թե որ հանքերից են վերցվել թանկարժեք մետաղները: Հավաքածուն բաղկացած է բարձրորակ ոսկե մանյակից, սպարանջանից, ականջօղերից, մատանուց, ուլունքներից, սարդիոնե երկու մատանիներից, որից մեկը կնիք է և սպակե սրվակից, որոնք ըստ նախնական թվագրման պատկանում են ուշ անտիկ դարաշրջանին (Ք. հ. I-IV դդ.):

11. ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ ԼՈՒՄԻՆԵ ՍԵՅՐԱՆԻ

Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն
ՊՈԱԿ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՂԱՆԱԿԵՐՊ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԸ

Զեկույցը նվիրված է ՀՀ տարբեր տարածաշրջաններից հայտնի կենդանակերպ տապանաքարերի հետազոտությանը: Հայկական մշակույթի ինքնատիպ գոհարների շարքին դասվող և զուտ ազգային մշակույթի ֆենոմեն հանդիսացող տապանաքարերի շարքում առանձնանում են այնպիսի իրական նմուշներ, ինչպիսիք կարելի է համարել կենդանակերպ տապանաքարերը: Այս կոթողները յուրօրինակ են տապանաքարերի զարգացման պատմության մեջ, սակայն հայագիտության կողմից չեն արժանացել բավարար ուշադրության: Մեր օրերում չկա որևէ հավաքական աշխատանք, որը կկարողանա տեղեկություն տալ արվեստի այս եզակի ճյուղի մասին: Հայ միջնադարյան վերգերեզմանային կոթողների մեջ հիմնականում սկսած 16-րդ դարից, հանդես են գալիս կենդանակերպ (խոյակերպ, ավելի քիչ քանակությամբ՝ ձիակերպ) տապանաքարերը: Սրանք, ճիշտ է, թեև հայկական գերեզմանոցներում փոքրաթիվ են, սակայն հանդիսանում են միջնադարյան գերեզմանական մշակույթի բացառիկ երևույթներ: Խոյատապանների օրինակներ գտնվել են Լոռի բերդի, Սիսիանի, Ղափանի, Վարդենիսի, Ապարանի, Ամասիայի, Հին Ջուղայի և այլ գերեզմանոցներից: Ավելի փոքրաթիվ ձիատապանների օրինակներ են պահպանվել Լոռի բերդում և Ջավախքում:

Թերևս էթնիկ նոր տարրերի ներթափանցման և գերիշխանության հաստատման գործընթացները հանգեցրեցին բնիկ մշակութային որոշ համալիրների փոփոխությանն ու ձևախեղմանը, սրանով պայմանավորված՝ խոյաքարերի և ձիաքարերի տարածմանը: Կարելի է ինչ-որ չափով խոյամարտերի տեսարանով պատկերաքանդակները նախահիմք համարել խոյակերպ տապանաքարերին, հատկապես, որ կենդանակերպ տապանաքարերը նույնիսկ իրենց պատկերագրային սյուժեով անխզելիորեն կապված են «խաշնարածի» և զինվորի կերպարի հետ:

12. ԱՎԵՏԻՔ ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՎԱՐԴԿԵՄԻ

Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն
ՊՈԱԿ

ԱՎԱՆԻ ՏԱՃԱՐԻ 1219 Թ. ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Երևանի Ավան վարչական շրջանի հյուսիսարևելյան հատվածում գտնվող տաճարը հիմնադրվել է VI դ. վերջին՝ որպես քաղկեդոնադավան հակաթոռ կաթողիկոսության աթոռանիստ: Պատմական եզակի արժեք ներկայացնող հուշարձանի վիմական արձանագրություններն անգնահատելի սկզբնաղբյուր են Հայաստանի միջնադարյան պատմության գիտական հետազոտման համար: Տաճարի հինգ արձանագրություններ պահպանվել են արևմտյան պատի ճակատային հատվածում, որանցից վաղեմությամբ առաջինը 1219 թ. վիմագիրն է: Անաղարտ պահպանված արձանագրության ութ տողերը փորագրված են շքամուտքի ճակտոնի

և պատուհանի պսակի միջև: Վիմական արձանագրությունը գիտական քննության առարկա է դառնում XX դարի սկզբից մինչև 70-ական թթ.: Վիմագրի հետազոտմամբ հիմնականում զբաղվել է Կ. Ղաֆադարյանը: Նրա ներկայացրած եզրահանգումների համաձայն՝ արձանագրությունը վերաբերում է Ավանի բնակիչների և Իվանե Զաքարյանի դավանական ընդհանրությանը՝ քաղկեդոնական «միամտութեան»-ը, ինչը հիմք է հանդիսանում վերջինիս համար օժանդակելու ավանցիներին՝ գնման միջոցով վերադարձնելու վաղորոք իրենց պատկանած հողակտորը՝ «Կուզա»-ն: Իր աշխատանքներում Կ. Ղաֆադարյանը հայտնում է այն համոզմունքը, ըստ որի՝ ավանցիները կարողանում են պահպանել իրենց քաղկեդոնական դավանանքը մինչև XIII դ.: Սույն զեկուցմամբ ներկայացվում են վիմագրի պատմագիտական, լեզվագիտական բազմակողմանի և համադրական քննության արդյունքները, որոնք թույլ են տալիս բացահայտել արձանագրության տնտեսական, վարչատարածքային կառավարման, դավանական, ինչպես նաև բառակազմի իմաստային և պատմական բազմաձև շերտեր: Այդպիսով հնարավոր է դառնում եզրակացնել, որ 1219 թ. վիմական արձանագրությունը վերաբերում է ոչ թե ավանցիներին, այլ Ավանի տաճարի միաբանությանը, որը թե՛ VII դ. և թե՛ XIII դ. եղել է հայադավան: Արձանագրության առանձին բառամիավորներ ինչպես՝ «ԶԿՈՒԶԱ», «ՄԻԱՍՏՈՒԹԻՒՆ», «ԶԱԶՈՒՌ», «ՅԻՄՈՑ ԿԱՄ ՅԱԻՏԱՐԱՅ» և այլն, ձեռք են բերում լիարժեքորեն տարբեր մեկնաբանություններ և պատմագիտական հստակեցում:

13. ԱՐԴԱՀԱՄՅԱՆ ՀԱՄԱԶԱՄՊ ԹԱԴԵՎՈՍԻ

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏԻ 19-20-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՀՈՂԱՇԵՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՄԱՍԻՍ

ԳՅՈՒՂԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հողը հազարամյակներ շարունակ օգտագործվել է ճարտարապետության մեջ: Այժմ էլ այն համարվում է ամենատարածված շինարարական նյութերից ամբողջ աշխարհում: Հողի ճարտարապետությունը կիրառական է եղել գրեթե բոլոր քաղաքակրթություններում: Ճարտարապետության այս տեսակը մեծ կիրառում ունի նաև հայկական մշակույթում: Այստեղ հողն օգտագործվել է պատմության գրեթե բոլոր փուլերում: Հողի կիրառումը փաստագրված է դեռևս քարի դարից և շարունակվելով հասնում է մինչև մեր օրերը: Զեկույցի նպատակն է ներկայացնել Արարատյան դաշտի 19-20-րդ դարերի հողաշեն ժառանգությունը: Մշակութային այս ժառանգությունը ներկայացնելու համար խնդիր ունենք ուսումնասիրել այս ուղղության ներկայացուցիչներին՝ պարսկահայերին և նրանց վերաբնակեցումը: Որպես դասական օրինակներ՝ կներկայացնենք հողաշեն եկեղեցական համալիրները, դրանց հատակագծային-ծավալային լուծումները, առանձին բաղադրիչները: Զեկույցի շրջանակներում անդրադառնալու ենք նաև հողաշեն եկեղեցիներում հավաստված, տեղափոխված քարե ճարտարապետական դետալներին և առանձին կոթողներին: Այս շարքում ուշադրություն են գրավում անտիկ և միջնադարյան տարբեր տեսակի խարխիսները, որոնց առկայության խնդիրն կփորձենք անդրադառնալ այս և հաջորդ մեր աշխատանքներում: Արարատյան դաշտի 19-20-րդ դարերի հողաշեն ժառանգությունը ներկայացնելու համար կարևոր է Մասիս գյուղի ՄԲ Աստվածածին հողաշեն եկեղեցին, որտեղ հնագիտական աշխատանքներ են իրականացվել 2018 թվականին: